

İNCELEME: Dijital Diplomasinin Karanlık Tarafı: Online Propaganda ve Aşırılıkçılık Karşıtlığı

REVIEW: *Countering Online Propaganda And Extremism: The Dark Side Of Digital Diplomacy*

Merve Sepli

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Öğrencisi, ORCID: 0000-0001-5303-4317, mervesepli@gmail.com.

Kabul Tarihi / Accepted: 30.05.2020

Kitap İncelemesi / Book Review

1. GİRİŞ

Corneliu Bjola ve James Pamment’in editörlüğünü yaptığı “Counter Online Propaganda and Extremism: The Dark Side of Digital Diplomacy” isimli kitapta dijital dünya, dijital diploması ve sahte haberlerin dijital araçlar aracılığıyla yayılması incelenmektedir. Kitabın amacı, uluslararası ilişkilerin bir parçası haline gelen dijital diploması araçlarının kötüye kullanım alanlarını kısacası dijital diplomasinin karanlık tarafını gözler önüne sermektir. Bu doğrultuda yazılan kitabın temel araştırma sorusu “Devletler dijital propagandayla nasıl mücadele ediyor?”dur. Bu sorudan hareketle kitabın temel odak noktası ise şiddet içeren aşırılıkçılık yanlısı hareketler ve dezenformasyonlardır (yanlış bilgilerin yayılması). Temel araştırma sorusuna cevap vermek amacıyla kitap çeşitli disiplinlerden yazarları bir araya getirmesi bağlamında derleme niteliği taşımaktadır. Kitap Giriş, Bölüm I, Bölüm II ve Sonuç kısmından oluşmaktadır. Giriş ve sonuç kısmı editörler tarafından ele alınmıştır. Bölüm I ise ‘Stratejik İletişim’ başlığı altında toplamda 5 bölümden oluşmaktadır. Bölüm II ise ‘Şiddet İçeren Aşırılıkçılık Karşıtlığı’ başlığı altında toplamda 4 bölümden oluşmaktadır. Kitabın her bölümünde dijital diplomasinin karanlık tarafını göstermek amacıyla farklı konular ele alınarak anlamlı bir bütün oluşturulmaya çalışılmıştır.

Giriş bölümünde **Bjola** ve **Pamment**, 21.yüzyılla birlikte toplumların içine girdiği Dijital Çağ’ı incelemiştir. Dijital Çağ ilk başladığında bireylerde ‘küresel toplum inşası’ düşüncesi yaratmıştır. Ancak, dijital araçların kullanımıyla birlikte sahte haberlerin artması olumlu havadan olumsuz havaya doğru bir dönüşümü de beraberinde getirmiştir. Söz konusu dönüşümün sebebi ise, dijital diploması araçlarının devletler ve devlet dışı aktörler tarafından hem insanları işbirliğine yönlendirmek hem de insanlar arasında ayrımları körüklemek amacıyla kullanılabilmesinin farkına varılmasıyla yakından ilgilidir. Bu noktada ise dijital diplomasinin karanlık yüzü küresel düzen üzerinde ciddi etkilere sebep olabilir (s.2).

İlk bölümde **Bjola**, Lefebvre’nin “*reflexive control*” (RC) (refleksel kontrol) kavramının dijital çağda nasıl kullanıldığına değinmiştir. RC, belirli bir bireyin düşünme sürecini anlayarak, kişiyi istenilen yönde eyleme bulunmaya yöneltebilmelidir. Bu bağlamda, RC’nin başarısını en üst seviyeye çıkarabilmek için, rakibin “filtresi” (alışkanlıklar, sosyo-psikolojik profil, tercih edilen sosyal etkileşim modları vb.) hakkında yakın bilgi sahibi olunması gerekmektedir. Rakibin filtresini oluşturmak ise dijital çağ ile birlikte daha kolay hale gelmiştir. Çünkü sadece bireyler değil Birleşmiş Milletler’in üye devletlerinin yaklaşık %90’ı da Twitter hesabı açmıştır. Bu sayede çevrimiçi veriler oluşmaya başlamıştır. RC kapsamında ise bu verileri değerlendirebilme noktasında 4 bilişsel katman önem taşımaktadır. Bu katmanlar, konuşma filtresi, iletişim ağı filtresi, demografik filtre ve psikografik filtre olarak sayılabilir (s.20-21). RC teorisi kapsamında filtre haritalandırılması ile çevrimiçi

verilerin analiz süreci kolaylaşır. Örneğin, Cambridge Analytica'nın Trump kampanyasını desteklemek için demografik ve psikografik verilerin güçlü bir kombinasyonunu kullandığı iddia edilmektedir. Ancak, çevrimiçi topluluklar genellikle değişken ve parçalanmaya yatkın oldukları için güvenilir veriler üretecekleri kesin değildir.

İkinci bölümde **Nothhaft, Pamment, Agardh-Twetman** ve **Fjällhed**, bilgilerin Batı demokrasilerini etkilemesini değerlendirmiştir. İnsan bilişi, insanın kimliğinin korunması ve topluma entegrasyonuna yönelik olarak tek boyutlu bir süreç değildir. İnsan bilişi için 4 etkileşim türü önem taşımaktadır. Bunlar; gerçeklik ilkesi, kimlik ilkesi, pragmatik bir ilke ve modülerlik ilkesi olarak gösterilebilir. Ancak yazarlar tek bir bireyin fikir oluşumuna odaklanmak yerine liberal demokratik Batı'nın fikir oluşumuna odaklanmak gerektiğini belirtmişlerdir. Temel argüman şudur: Batı tipi bir toplumda fikir oluşumu, diğer toplum türlerinin tam olarak sahip olmadığı özelliklerle karakterize edilebilir (s.34). Bu duruma Batı'nın özgür fikir oluşum sistemine sahip olması örnek verilebilir. Toplumların, tartışma ve kararların kanıta dayalı şekilde yürütüldüğünü görmeye hakkı vardır. Bu noktada ise Batılı liberal demokrasiler bu duruma uyumluluk gösterebilirler.

Yazarlar, bireydeki fikir oluşumunu yedi farklı sisteme sahip olan epistemik bir zincire benzetmektedir (s.35). Zincirin halkları şu şekildedir: sosyal alan, kamusal alan, medya ve kültürel form, elitler, uzmanlar-kaynaklar ve kanıtlar. Bu doğrultuda epistemik zincir ve özgür fikir oluşumu fikri arasındaki ilişkiye dikkat çekilmektedir. Vatandaşları susturarak veya sansürleyerek kışkırtıcı kişilerden korumaya gerek yoktur; toplum, vatandaşlarının sağlam yargısına güvenir ve yalan olan bilgileri egale edebilir.

Üçüncü bölümde **Briand** ve **Wanless**, dijital çağda online propaganda aracı olarak sızıntıların kullanılmasını ele almıştır. Sızıntı, gizli bilgilerin açıklanmasıdır. 2006'dan bu yana, uluslararası veri sızıntıları yaklaşık % 500 oranında artmıştır. Sızıntılar, belirli bir politik veya güvenlik hedefine ulaşmak için motive olmuş güçlü veya asimetrik bir aktör tarafından kasıtlı bir eyleme dönüşmesi durumunda stratejik olarak tanımlanabilir. Teknolojiler, kuruluşların içindeki ve dışındakilerin bilgiye izinsiz erişim kazanmasını sağlar.

Sızıntıların dijital olarak dağıtılması, örneğin Facebook ve Twitter gibi platformlar aracılığıyla, orijinal bir kaynağın kimliğini gizleyen sızıntıyı karmaşıklaştırır. Ulusal ajandaları ve kamuoyunu etkilemek ve bilgilendirmek için Medya ve gazetecilik, sızan bilgilerin yayılmasında önemli rol oynarlar. Eğer sızıntıları yapan muhabirler, gazeteciler gibi araçlar tarafından korunuyorsa kaynakların kimliği ve motivasyonları asla ortaya çıkmayabilir. Araçlar olarak geleneksel gazeteciler, süreç içinde sızıntıdan sorumlu olan en görünür aktörler haline gelirler (s.51). Örneğin, 2016 Amerika Birleşik Devletleri (ABD) seçimleri öncesinde Wikileaks tarafından John Podesta'nın e-mailleri açıklanmıştır. Wikileaks tarafından Clinton'ı itibarsızlaştırmak için yayılan bu sızıntının kaynağı ise halen gizliliğini korumaktadır (s.55).

Dördüncü bölümde **Olsson, Wagnsson** ve **Hammargard**, Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü'nün (NATO) ve Avrupa Birliği'nin (AB) örnek bir incelemesiyle, uluslararası kuruluşların siyasi iletişimini ele almıştır. NATO ve AB, kökenleri ve yetkileri bakımından farklılıklar göstermektedir. NATO bir askeri ittifak ve savunma örgütü olarak kurulmuştu, AB ise ekonomik bir barış projesi olarak başlamıştı. Buna bakıldığında, AB'nin siyasi iletişiminin üyeleri arasındaki meşruiyeti sürdürmeye odaklanması ve komşularına karşı normatif bir güç olarak işlev görmesi beklenebilir. Öte yandan, NATO'nun iletişiminin caydırıcılık ve bilgi savaşı odaklı olması beklenebilir. Bununla birlikte, ampirik çalışmalar NATO'nun mevcut üyeler arasında meşruiyetini sürdürdüğünü ve AB'nin bilgi savaşına girdiğini göstermektedir (s.66). Peki bu dönüşüm süreci nasıl işlemiştir ?

Dijital çağla birlikte uluslararası kuruluşlar çevrelerini etkilemek için daha fazla olanağa sahip olmuşlardır. Dijital çağ sayesinde küresel politikadaki iletişimsel eğilimler sosyal medya gibi iletişim teknolojilerindeki ek gelişmelerle daha da artmıştır (s.67). Bu nedenle, son yıllarda güvenlik alanındaki uluslararası kuruluşların hem kamu diplomasisini hem de bilgi savaşını kullandıkları varsayılmaktadır (s.68). AB ve NATO'nun rakipleriyle başa çıkma

konusunda hangi stratejileri kullandıklarını belirlemek önemlidir. Örneğin, 2008'de Gürcistan'daki savaş nedeniyle Rusya ile NATO ilişkisi kötüye gitse de, NATO 2009-2010 Stratejik Konsept sürecinde kozmopolit askeri örgüt olarak ilişkileri canlandırmaya çalışmıştır. Konsept sürecinde NATO kendisini 'dışa dönük küresel güvenlik, istikrar ve barış anlatılarıyla' meşrulaştırılan kozmopolit bir askeri örgüt olarak nitelendirmiştir (s.76). Ancak bilgi savaşı söz konusu olduğunda, NATO'nun 2000'ler boyunca istihbarat yeteneklerini ve bilgi savaşını destekleyen diğer geleneksel kaynakları koruduğu görülmektedir. AB'nin rakipleriyle iletişimindeki stratejisine bakıldığında ise Kırım olayı terör örgütünün yükselişiyle birleştiğinde, AB'nin bilgi savaşı faaliyetlerine öncekinden daha aktif bir şekilde katılmaya başladığı göze çarpmaktadır Bununla birlikte, NATO'nun mevcut üyeleri arasında meşruiyetini sürdürdüğü ve AB'nin ise bilgi savaşına girdiği görülmektedir (s.66-78).

Beşinci bölümde **Archetti**'ye göre, savunma ve güvenlik alanlarında stratejik iletişim, giderek şeffaf hale gelen bilgi ortamında önemli olarak görülmektedir ancak teorik olarak hatalıdır. Archetti'ye göre biçimlendirmeyi, etkilemeyi ve ikna etmeyi sağlasa da net bir tanıma sahip olmadığı için stratejik iletişimin hiçbir doktrinsel temeli bulunmamaktadır (s.81). Ayrıca Stratejik iletişimin maddi boyuta hiç yer vermemesi de bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Terörle mücadele konusu ele alındığında stratejik iletişimin mantığının aşırılıkçılığın ideolojik bileşenlerinin önemsenmesinden ibaret olduğu yaygın olarak kabul edilir. Bu noktada ise aşırılıkçılık hareketlerinin maddi boyutunun dışarıda bırakıldığına inanılmaktadır. Ayrıca Archetti, Stratejik iletişimin dinamiğinde ağ körlüğü hatası yapıldığından bahsetmektedir. Sosyal medyanın, özellikle de Facebook'un sahte haberler dağıtmasına bağlı olarak demokrasilerin zayıflayacağı düşünülmektedir. Örneğin, ABD Başkanı Trump'ın seçimi, yanlış bilgiler nedeniyle meydana gelen kötü seçim olarak görülmektedir. Ancak yapılan araştırmalara göre 2016 ABD seçiminde sahte haberlerin seçim sonuçlarını değiştirmede ve kutuplaşma yaratmadığı belirlenmiştir (s. 89).

Altıncı bölümde **Kearns**, şiddet yanlısı aşırılıkçılık ve hibrit savaşın birleşimini ele almıştır. Hibrit savaş, tüm potansiyel etki araçlarının sürekli ve kalıcı stratejik konumlandırılması olarak tanımlanmıştır (s.100). Hibrit savaşta harekât sahası sınırsızdır. Hibrit savaş konusundaki tartışmaların büyük çoğunluğu hükümetlerin eylemlerine odaklanmaktadır. Hibrit savaş konusundaki tartışmaların büyük çoğunluğu hükümetlerin eylemlerine odaklanmış olsa da, devlet dışı aktörler, özellikle de teröristler, düşmanlarına karşı hibrit bir savaş yürütüyor gibi görünmektedir. ABD Başkanı Barack Obama 2014 yılında terör örgütlerinin bölgesel emel ve stratejilerinin melez olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda, Hizbullah terör örgütü hibrit savaş taktiklerini benimseyen devlet dışı aktörler arasında en sık bahsedilen örneklerden biridir.

Sahte haberler, iletişimin demokratikleşmesiyle gittikçe daha güçlü hale gelen, iyi harmanlanmış bir hibrit savaş aracıdır. Bilgi çoğu zaman hibrit savaşta en yüksek değere sahip, uygun maliyetli ve güçlü bir silahtır. Dijital ve bilgi çağına özgü "gerçek" arayışı, insanları haber/içerik üreticisi ve alıcısı olmaya itmektedir. Bu, bireylerin hibrit savaşta nüfuz sahibi olmaları için daha fazla fırsat yaratmaktadır (s.102).

Yedinci bölümde **Manor** ve **Crilley**, şiddet içeren aşırılıkçılık karşıtlığının (*counter-violent extremism-CVE*) sadece anlatıya değil, aynı zamanda estetiğe de dikkat etmesi gerektiği üzerinde durmaktadır. *CVE* literatüründe, genellikle anlatılara odaklanılmakta, fotoğraf ve video gibi iletişim araçları yetersiz ölçüde kullanılmaktadır. Ancak araştırmalar, medya unsurlarının izleyiciler üzerinde sözlerden daha fazla etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Bu konjonktürde, eğer aşırılık yanlısı gruplar görüntülerin kullanımıyla takipçilerini etkileyebiliyorsa, *CVE* de halka duygusal olarak etki eden çekici görüntüler sunma yoluna gitmelidir (s.121).

Yazarlar bu bölümde Küresel Koalisyonun üye devletlerinin Daesh'e karşı işlettiği bir kanal olan *CVE* Twitter kanalı "@Coalition" tarafından Aralık 2016-Ocak 2017 yayınlanan anlatıları ve görüntüleri analiz etmişlerdir. "@Coalition" hesabının belirttiği hedef, Daesh'in sahte iddialarını ifşa etmek ve bölge için olumlu, alternatif bir gelecek sunarak Daesh

propagandasıyla mücadele etmektir. Diğer CVE kanallarının aksine, “@Coalition” anlatısı, Daesh'in çevrimiçi işe alım çabalarıyla mücadele etmek yerine, Daesh mitlerini küçümsemeye odaklanmaktadır. “@Coalition”ın Aralık 2016 ve Ocak 2017 tarihlerindeki tüm tweet'lerinin % 56'sına görseller eşlik etmiştir. Bu tarihler arası atılan tweetler için yazarlar 4 ana tema belirlemiştir. İlk olarak “Daha İyi Bir Alternatif Gelecek” temasında, Daesh'ten kurtulan halkların daha iyi yaşam standartlarına kavuştuklarıyla ilgili görsel içerikleri paylaşılmıştır. İkinci olarak “Daesh'in Yalanlarının Açığa Çıkması” temasında ise insanlara zulüm edilmesi ve kadınlara şiddet gösterilmesiyle ilgili görseller paylaşılmıştır. Üçüncü olarak “Daesh'in askeri kayıpları” temasında ise saatler içinde Daesh'in elinde bulunan alanları kaybetmesiyle ilgili görüntüler yer almaktaydı. Son tema ise “İslam İçin Bir Savaş” aracılığıyla aslında Daesh'in din ögesini sömürdüğünden bahsediliyordu. Daesh'ten kurtulan Iraklılara Birleşmiş Milletler ve UNICEF gibi kuruluşların yaptıkları yardımları gösteren fotoğraflar paylaşılmıştır (ss.130-131). Bu dört geniş tema, “Koalisyonun Daesh'ten etkilenen bölgeleri özgürleştirdiğini, rehabilite ettiğini ve uzlaştırdığını” ortaya koyan CVE anlatısının temellerini oluşturmaktadır.

Sekizinci bölümde **Aday**, Irak ve Şam İslam Devleti (ISIS) ve El-Kaide'nin şiddet içeren videolarına karşılaştırmalı bir şekilde odaklanmaktadır. Dijital çağ ile birlikte, El-Kaide ve ISIS gibi terör örgütleri canlı idam videoları yayınlamak milyonlarca kişiyi etkilemeye çalışmaktadır. Ancak El-Kaide videoları genel olarak belgesel niteliğinde çekilirken, ISIS idam videolarında aydınlatma, çoklu kameralar ve müzik bulunmaktadır. Bunların yanı sıra, ISIS terör örgütü, hikayelerini anlatmak için savaşçıları (çocuklar dahil) kullanmaktadır. Videolarda özellikle “Call of Duty” oyun sahnelerinden esinlendikleri görülmektedir. ISIS videolarının popüler kültür formatlarını kullanması, El-Kaide'nin şiddetli videolarından daha geniş etki alanı oluşturmaya neden olmaktadır (s.151-152).

Dokuzuncu bölümde **Awan, Miskimmon** ve **O'Loughlin** stratejik anlatıların rolüne değinmişlerdir. Stratejik bir anlatı analizi, anlatıların nasıl oluşturulduğunu ve yansıtıldığını sistematik olarak keşfetmemizi sağlar (s.160). Anlatıların oluşumunu, izdüşümünü ve kabul edilme süreçlerini inceleyerek, bireylerin nasıl radikalleştirildiğini ve şiddet içerikli aşırılık yanlılarının diğerlerini nasıl etkilediğini anlayabiliriz. Anlatı oluşumu, anlatı oluşturma sürecine ve buradaki kilit aktörlerin rolüne odaklanır. İnsanlar seçkin anlatıları basitçe tekrarlamazlar. Anlatıları kendi yaşam deneyimlerine, umutlarına ve korkularına uyması için onları yeniden biçimlendirirler (s.161).

Yazarlar bu kapsamda İslam Devleti'nin (İD) ‘Sistem Anlatısını’ incelemişlerdir. Bu anlatı, halifeliğin yeniden kurulduğunu, böylelikle Müslümanlara saygıyı geri kazandırdığını iddia etmektedir. Ayrıca üyelerine İD markalı yeni pasaportlar çıkartarak, orijinal ulusal kimlik belgelerinin yanmasını filme alarak vatandaşlığı azaltmaya çalışmaktadırlar. İD, dikkatle oluşturulmuş bu kimlik anlatılarını desteklemek ve sürdürmek için sosyal medyayı kullanmaktadır.

İD'nin anlatılarından sonra Batılı devletlerin CVE anlatıları incelenmiştir. Bu doğrultuda Avrupa'da meydana gelen terör olaylarından sonra Batılı devletler, Kuzey Afrika ve Orta Doğu kökenli vatandaşlara, Avrupa'ya gelen göçmenlerin ve mültecilerin çoğuna terörist gözüyle bakmaya başlamışlardır. Özellikle Fransa'da yaşayan kişilerin daha fazla oranda İD'ye katılması göz önüne alındığı zaman Fransa'daki Müslümanlar Fransız değerleriyle uyumsuz olarak görülmeye başlamıştır. İD tarafından yapılan ‘yeni bir gelecek’ çağrısı Batılı devletler tarafından yapılmamıştır. AB “tüm ortakların AB kurallarına ve standartlarına uymadığını kabul ederek, temel politik önceliği olarak AB'nin istikrar kazanacağını” belirtmiştir. **Awan, Miskimmon** ve **O'Loughlin**'e göre, İD anlatısı kendi içinde oldukça tutarlı olsa da, AB ve Avrupalı liderler uyumlu bir anlatı sunmakta veya ‘daha iyi bir gelecek’ için insanlara umut vermekte zorlanmaktadır. (s.169).

Sonuç kısmında ise **Bjola** ve **Pamment**, devletlere dezenformasyon çağıyla mücadele etmeleri için çeşitli önerilerde bulunmaktadır. Bu öneriler şu şekildedir; dezenformasyonla ilgili net uzun vadeli plan belirtilmeli; devletler ve çıkar grupları etkileşim halinde olmalı;

devletler, akademi ve toplumla birlikte çalışmalı; barış ve refah için ortak çıkarlar keşfedilmeli; diplomatlar ise ‘Diplomatik düşünce’ aracılığıyla rakip dünya görüşleri arasındaki anlaşılma çatışmalarına çözümler bulmalıdır (s.179).

Bjola ve Pamment’ın kitabı dijital diplomasinin karanlık tarafını göstermesi bağlamında başarılı bir çalışmadır. Yazarlar en başta belirtilen “Devletler dijital propagandayla nasıl mücadele ediyor?” sorusu çerçevesinde ilerlemişlerdir. Bölüm I ve II’de ele alınan konular dijital diplomasinin karanlık tarafını göstermek amacıyla farklı noktalara odaklansa da tüm bölümler anlamlı bir bütün oluşturmaktadır. Bölüm I’de daha çok tanımlar üzerinden gidilerek dijital diplomasinin karanlık tarafı açıklanmaya çalışılmıştır. Bölüm II’de ise verilmek istenen mesajlar, örneklerle çok güzel bir şekilde desteklenmiştir. İslam devletinin stratejik anlatıları, Twitter hesap analizi ve terör grupları videolarının karşılaştırmalı şekilde verilmesi şiddet içeren aşırılık yanlısı eylemlerin dijital araçlarla birleşiminin anlaşılmasına yardımcı olmuştur. Buradan hareketle bir değerlendirme getirmek gerekirse, Bölüm II’de yer alan makaleler tek bir örnek üzerinden hareketle açıklayıcı bir anlatıma sahip olmasından dolayı uygulamaları daha anlaşılır kılmaktayken, Bölüm I’deki makalelerin genelinde ise konular daha çok teorik çerçevede ele alınmıştır. Dolayısıyla Bölüm I, kavramlar üzerinden konuyu açıklamaya çalıştığı için okuyucuyu daha soyut düşünmeye sevk etmektedir. Bu nedenle Bölüm II’deki makalelerde verilen destekleyici örnekler sayesinde kitap daha bütüncül bir hale ulaşmaktadır.

Kitapta şiddet içeren aşırılıkçılık yanlılarına karşı yapılacak eylemler diplomasinin unsurlarından daha çok propaganda aracına benzetilmiştir. CVE’ler oluşturulurken bile terör örgütlerinin ‘daha iyi gelecek’ mottosu ve görsel paylaşımlarının baz alındığı belirtilmiştir. Bu noktada ise CVE anlatılarının diplomasinin unsurlarından daha çok aşırılıkçılık karşıtı propagandaya odaklanması beklenmektedir. Bunlara ek olarak zaten diplomatik unsurlardan ve diplomatlardan sadece sonuç kısmında 1-2 cümle şeklinde bahsedilmiştir. Bu açıdan bakıldığında sadece dijital diplomasinin karanlık tarafının ele alınmış olması sanki dijital diplomasinin ve araçları kötü bir şeymiş algısı yaratabilir. Ayrıca dijital diplomasinin nedir, nasıl veya neden uygulanır konularına hiç değinilmemiştir. Kitabı okuyacak kişilerin dijital diplomasinin hakkında bilgi sahibi oldukları kabul edilerek bölümler ele alınmıştır. Bu bağlamda, dijital diplomasinin hakkında pek fazla bilgi sahibi olmayan kişilerin öncelikle, Bjola ve Holmes’un “Digital Diplomacy: Theory and Practice” kitabını okumaları faydalı olacaktır. Söz konusu eser, dijital diplomasinin araçlarının devletler veya dışişleri bakanlıkları tarafından kullanılma amaçlarını kavramak isteyen okurlara seslenmektedir. Bu çalışma kapsamında incelenen eser ise, dijital diplomasine yönelik bilgi birikimini derinleştirmek isteyen, devletlerin dijital propagandayla nasıl mücadele ettiği üzerine düşünen ve dolayısıyla dijital diplomasinin karanlık tarafına ilgi duyan okurlar için yeni ufuklar kazandıracaktır.

KAYNAKÇA

Bjola, C. and Pamment, J. (2019), Counter Online Propaganda and Extremism: The Dark Side of Digital Diplomacy, Routledge, New York. ISBN: 978-1-138-57862-3